

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Τ Ο Μ Ο Σ
ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2007

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΑΠ' ΤΟΥ ΤΡΑΠΕΖΙΟΥ ΤΗΝ ΑΚΡΗ *Marginalia* στην Αγγέλα Καστρινάκη*

ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ

ΞΕΚΙΝΗΣΑ να διαβάζω το βιβλίο της Αγγέλας Καστρινάκη με μεγάλο ενθουσιασμό. Όχι επειδή με συνεπαίρνουν οι ιστορίες, πόσω μάλλον οι ιστορίες της λογοτεχνίας. Ο ενθουσιασμός μου γεννήθηκε κατά την ανάγνωση του Προλόγου και της Εισαγωγής του βιβλίου, όπου συγκράτησα ως προγραμματικές δηλώσεις την πρόθεση «να αποσειστεί η βαριά κληρονομιά των μυθευμάτων» (σ. 14), να αντικατασταθούν εικόνες με τις αντίθετές τους εικόνες (σ. 13), να αποκαλυφθεί ένα «λίγο πολύ ένοχο μυστικό» που ένας «λαμπερός μύθος» το κρατάει μυστικό (σ. 19). Επειδή μέσα μου χτυπά η καρδιά ενός άδολου ορθολογιστή, που δεν ράγιζε με την ανάγνωση των Horkheimer και Adorno, εκείνης της πένθιμης *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, γραμμένης στο μέσο περίπου της υπό εξέταση περιόδου, όχι βέβαια υπό τον αττικό ουρανό.

Πήρα, λοιπόν, την υπόσχεση μιας δραστηκής απομυθολόγησης. Η υπόσχεση τηρείται μέχρι τέλους του βιβλίου. Αλλά νομίζω ότι δεν τηρείται ομότροπα και με ίδιους όρους. Οι εισαγωγικές εξαγγελίες είχαν δημιουργήσει στον αφελή αναγνώστη μέσα μου την προσδοκία ενός στιλπνού κειμένου στη σχηματική καθαρότητα των επιχειρημάτων του. Προετοιμαζόμουν για ένα γρήγορο θρίαμβο του κρύου αίματος του λόγου, που άλλωστε αναγγέλλεται εξ αρχής: «η ψυχραιμία μπορεί να φέρει την κατανόηση των ανθρώπινων αντιφάσεων» (σ. 29). Εκεί όπου προφανώς βιάστηκα είναι στην έννοια της «κατανόησης των ανθρώπινων αντιφάσεων».

* Το βιβλίο της Αγγέλας Καστρινάκη *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940 – 1950* (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2005), παρουσιάστηκε στην Αθήνα, στην Αίθουσα της Ένωσης Ανταποκριτών Ξένου Τύπου, την 1^η Δεκεμβρίου 2005 από τους Αλέξανδρο Αργυρίου, Δημήτρη Ραυτόπουλο, Ν. Κ. Αλιβιζάτο, Χριστίνα Ντουνιά και Αλέξη Καλοκαιρινό. Δημοσιεύεται εδώ το κείμενο της εισήγησης του τελευταίου ομιλητή, που έλαβε θέση στην άκρη του τραπέζιού.

Το αναθεωρητικό εγχείρημα της Αγγέλας Καστρινάκη εξαρτάται σε πολύ κρίσιμο βαθμό από τον παράγοντα του χρόνου. Τόσο στη χρονική τοποθέτηση της γραφής, της έκδοσης, της αναθεώρησης των κειμένων, όσο και στην εσωτερική περιοδολόγηση της δεκαετίας. Στην πρόοδο της ανάγνωσης εκδιπλώνεται μια τετραμερής διαίρεση: Από το 1940 ως τις αρχές του 1943 (δηλαδή το γύρισμα του πολέμου με το Στάλινγκραντ). Από 'κει ως τα τέλη του '45 ή τις αρχές του '46, με κομβικό σημείο τα Δεκεμβριανά. Από την άνοιξη του 1946 ως τα τέλη του '47 (κυβέρνηση βουνού) ή τις αρχές του '48. Από 'κει μέχρι το τέλος. Η περιοδολόγηση αυτή δεν τέμνει ακριβώς τη διαίρεση του βιβλίου σε δυο μέρη, Κατοχή και Εμφύλιο.

Το αναθεωρητικό σχήμα εφαρμόζεται απρόσκοπτα στην πρώτη υποπερίοδο, από την ήττα του Απρίλη 1941 ως τον Φλεβάρη του 1943, όταν η τροπή του πολέμου δημιουργεί ελπίδες ότι η νέα τάξη πραγμάτων δεν θα κρατήσει στον αιώνα τον άπαντα. Όμως, εν τω μεταξύ, η ζωή έχει ρυθμισθεί σε μια νέα «κανονικότητα», ως συνέπεια της ήττας (δηλαδή, ως συνέπεια της ήττας στην *ανθρώπινη κατάσταση*). Η λογοτεχνική δραστηριότητα, από τη γραφή μέχρι την κατανάλωση του προϊόντος, αποδεικνύεται ως ένας κατ' εξοχήν δείκτης αυτής της προσαρμογής. Αυτός ο μαζικός κατά μόνος αναχωρητισμός, η αναδίπλωση στον συμβολισμό-αισθητισμό, η υποχώρηση στη λυρική πεζογραφία και ιδιαίτερα σε μια «νεοηθογραφία» που «τείνει να παρακάμψει το αστικό εγχείρημα της γενιάς του '30» (σ. 70-1), θα πρόσθετα την ίδια εποχή όπου ο αστικός ιστός αποσυντίθεται ενώ η ύπαιθρος επιβιώνει καλύτερα μέσα στον κατακερματισμό της χώρας και την ανάσχεση της ροής των συναλλαγών.

Η αποεθνικοποιημένη και «ανθρωπιστική» λογοτεχνία της εποχής λειτουργεί ως διαφυγή και αναπλήρωση. «Όσο για τον ανθρωπισμό, γράφει η Αγγέλα, τις περισσότερες ίσως φορές δεν είναι παρά το αποκούμπι του ασθενέστερου» (σ. 111). Η διατύπωση, παρά τα μετριαστικά ενθήματα, ακούγεται σκληρή, αλλά η Αγγέλα γράφει δίχως σκληρότητα. Αν και διατηρεί την ψυχραιμία της μέχρι τέλους, το βιβλίο διαστίζεται επίσης από μια υφέρπουσα τρυφερότητα. Η ισχύς του αναθεωρητικού της σχήματος, που σαρώνει τους υστερογενείς μύθους για τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, δεν συνεπιφέρει κανενός είδους οίηση. Είναι προφανές ότι η συγγραφέας πασχίζει για την κατανόηση των ανθρώπων, υπό την ανθρώπινή τους ιδιότητα. Εξ αρχής γίνεται φανερό ότι δεν προτίθεται να αντλήσει ικανοποίηση από τη σχηματικότητα των επιχειρημάτων. Αλλά αυτή η στάση έχει ένα τίμημα. Και νομίζω ότι μας επιστρέφει σε μια παλιά και ανθεκτική αντινομία. Παλιά, γιατί διασχίζει και διχάζει το Διαφωτισμό, μορφώνει το Ρομαντισμό και τη λεγόμενη 'ύστερη νεωτερικότητα' – και ανθεκτική, άρα.

Ο λόγος επελαύνει στο επιστητό, δίνει σχήμα στην εμπειρία – η εμπειρία τίθεται υπό το σχήμα του λόγου – αλλά δεν μπορεί να θεμελιώσει τον εαυτό

του. Η αυτοθεμελιωτική αδυναμία του λόγου καταλήγει στην υποσκαφή και τη διάβρωσή του από την εμπειρία. Δεν σκοπεύω να συνεχίσω την επίδειξη εγκυκλοπαιδικών γνώσεων στη φιλοσοφία. Αλλά θέλω να πω ότι η κοφτερή ορθολογικότητα της απομυθολόγησης θα μπορούσε να εμφανισθεί σαν μια ολοκληρωτική θεωρητική επικράτηση, σαν ένας θρίαμβος του λόγου, τον οποίο αποστέργει η Αγγέλα Καστρινάκη μπροστά σ' ένα αίτημα που στο βιβλίο γίνεται δραματικότερο όσο περνάνε οι σελίδες και που θα το ονομάσω συνοπτικά 'αίτημα της πραγματικής παρουσίας'. Δεν εννοώ ότι το αίτημα του λόγου υποχωρεί μπροστά στο αίτημα της εμπειρίας. Μάλιστα, η Καστρινάκη θέτει το λόγο (της) στην υπηρεσία της ανάδειξης, της ανάδυσης, των προσώπων.

Θα κάμω μια μικρή παρέκβαση στο σημείο αυτό για να υποστηρίξω το επιχείρημά μου: Έχω ακούσει κατ' επανάληψη να προσάπτεται στην Αγγέλα Καστρινάκη από συναδέλφους με υποδομή στη θεωρία της λογοτεχνίας ότι προβάλλει την ιδεολογία των φανταστικών προσώπων, στους συγγραφείς τους, ότι συνάγει την ιδεολογική τοποθέτηση και το κοινωνικό στήσιμο, τη στάση, των συγγραφέων, και τη διαχείριση της εικόνας τους ως συγγραφέων μέσα στην κοινότητα, από τις σκέψεις και τις συμπεριφορές που εκτυπώνονται στους χάρτινους ήρωες των βιβλίων.

Η εκ πρώτης όψεως πλέον προκλητική, αν και εν τέλει σύνθετη, εκδήλωση αυτής της καστρινακικής έξης βρίσκεται, νομίζω, στο ενδέκατο κεφάλαιο, από το οποίο παραθέτω: «Το 1964, όταν [ο Θεοτοκάς] ξαναεκδίδει την *Ιερά Οδό* συμπληρωμένη στο *Ασθενείς και Οδοιπόροι*, η κατακλείδα του πρώτου μέρους θα μεταβληθεί ως εξής: «Ο Κυριάκος ένωσε ν' ανεβαίνει μέσα του ένα κύμα οργής» (σ. 40). Γιατί οργίζεται αιφνιδίως ο Θεοτοκάς το 1964;»

(Εν παρόδω, η παρακολούθηση των λογοτεχνικών αναθεωρήσεων από τον Ρίτσο ως τον Πρεβελάκη, περνώντας δις από τον Μυριβήλη, συνιστά ένα από τα πιο απολαυστικά και διαφωτιστικά (κυριολεκτικά *illuminating*) στοιχεία του βιβλίου.)

Επί του προκειμένου, η συνηγορία μου στην Καστρινάκη έχει ως εξής: Πρώτον, ο αναγνώστης είναι προτιμότερο να μη χάνει το χιούμορ της συγγραφέως. Το χιούμορ αυτό υποσημειώνει κατά τόπους την επιχειρηματολογία της, με λεπτότητα που δεν εκπίπτει ποτέ στις ευκολίες της ειρωνείας. Η Αγγέλα έχει μαζί με τα υπόλοιπα μια υπέροχη αστική αρετή: Έχει τακτ. Δεν αναφέρομαι στον κοινωνικό τύπο, αλλά σε μια στοργική διακριτικότητα που έχει θέση, και διακυβεύεται, όταν κανείς αισθάνεται ότι μιλάει για πραγματικούς ανθρώπους σε πραγματικούς ανθρώπους. Ασφαλώς, λοιπόν, ο Θεοτοκάς δεν «οργίζεται», αλλά, ασφαλώς επίσης, η Αγγέλα κρίνει ότι ο Θεοτοκάς κρίνει σκόπιμο να καρπωθεί την εκδήλωση της οργής του ήρώα του με μια αναγνωστική προβολή που, ό,τι και να λέει η θεωρία, λειτουργεί μέσα στα ρεφλέξ της ανάγνωσης. Και, ασφαλώς, στο ίδιο έργο, είναι σημαντικό για την κατανόηση

ότι ο Μαρίνος Βελής είναι «προσωπείο του συγγραφέα», όπως συνάγεται και από τα Ημερολόγια, στα οποία η Νέα Κριτική μάς απέτρεπε να ανατρέχουμε ώστε να μη συγχέουμε τα λεγόμενα εσωτερικά και εξωτερικά τεκμήρια. Προσθέτω εδώ τη ρητή μαρτυρία των Τετραδίων: «[Είναι] μια ευκαιρία να δώσω το πιστεύω της ώριμης ηλικίας μου μέσω του ιδεολόγου πολεμιστή Μαρίνου Βελή ...» (Τετράδια Ημερολογίου, σ. 625, εγγραφή της 20ής/6/1948).

Και, εν πάση περιπτώσει, (αυτό το *εν πάση περιπτώσει* θα εισαγάγει ένα λαϊκιστικό επιχείρημα), ας μας πει ο θεωρητικός της λογοτεχνίας αν κάποιος μιλάει, και ποιος, πάνω από το φέρετρο του Παλαμά (*καμπάνες βροντερές, δονήστε σύγκορμη τη χώρα ...*), ποιο από τον χορό των παρένθετων προσώπων του Lindvelt, ποιος πλασματικός αφηγητής και ποιος νοούμενος συγγραφέας. Δεν επιτίθεται εκ του ασφαλούς στον θεωρητικό φορμαλισμό· απλά, θέλω να πω ότι το αίτημα της κατανόησης τον υπερβαίνει, και στην περίπτωση της Αγγέλας κατά τρόπο που δεν είναι αθεώρητος, όταν το αίτημα της κατανόησης περιλαμβάνει έννοιες όπως η *ευθύνη*, τόσο νευραλγική στο δίπολο όπου την εγκαθιστά, ως αίτημα: Το αίτημα της ευθύνης των φιλελευθέρων, όπως διασταυρώνεται με το αίτημα της *ποιότητας* των αριστερών (σ. 283), δηλαδή, αλλά σχηματικά και πάλι, της αντινομικής συνάρθρωσης της πολιτικής με την αισθητική, τα αρνητικά όρια των οποίων περιέγραψε, ακόμα σχηματικότερα, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν για να ορίσει το φασισμό. Ήθελα να πω ότι η υποτιθέμενη αντινομία μεταξύ ιστορίας και θεωρίας συνιστά ψευδές δίπολο όταν λαμβάνεται εκ των προτέρων σαν απλή ασυμβατότητα.

Επιστρέφω τώρα στην αφήγηση των αναγνωστικών εντυπώσεών μου. Έλεγα ότι με την πρόοδο της ανάγνωσης ο αφελής ορθολογιστικός ενθουσιασμός μου υποχώρησε. Προς το τέλος ομολογώ ότι με κατέλαβε ένα *malaise* που το απέδωσα στο βάρος της πραγματικής παρουσίας που δεν παραγράφεται από τα σχήματα της ερμηνείας. Αλλά τί συνέβη ανάμεσα σε μένα και στο βιβλίο αυτό; Κάθισα και σκέφτηκα. Για να καταλάβω, ήταν βολικό να πάρω τις δυο ακραίες υποπεριόδους, την πρώτη της Κατοχής και την τελευταία του Εμφυλίου. Και στις δυο η έννοια-κλειδί της «κανονικότητας» εμφανίζεται στο υπόβαθρο της «ταραχής» της εποχής. Αλλά πρόκειται για τελείως διαφορετικές κανονικότητες, που, κυρίως, αφορούν διαφορετικούς ανθρώπους, μάλλον διαφορετικές κοινότητες ανθρώπων. Η πρώτη κανονικότητα, λέει η Αγγέλα, αφορά όλους. Υπάρχει μια σχετική διαπαραταξιακή ομόνοια μέσα στον *forcé* από την ήττα ανθρωπισμό. Η «κατανόηση των ανθρώπινων αντιφάσεων» δουλεύει στο έδαφος αυτής της ομοιογένειας. Κατά βάση, κατανοείται ότι υφίστανται κοινói παρονομαστές σε αντιφάσεις που μπορεί εν τέλει να μην εκδηλώνονται με τον ίδιο τρόπο. Αλλά, το σημαντικό, εκείνη η κανονικότητα εγκλείει την Αριστερά. Αντίθετα, η κανονικότητα της ύστερης περιόδου του Εμφυλίου την αποκλείει. Υπάρχει το δραματικό γεγονός ότι αυτή η κανονικότητα υφίσταται όχι μόνον ερήμην της Αριστεράς, αλλά εις βάρος της. Υφίσταται *επειδή* την αποκλείει.

Όμως, από μόνες τους αυτές οι διαπιστώσεις δε συνιστούν λόγο ερμηνευτικής απορίας. Αντίθετα μπορούν να χωρέσουν, όπως και χώρεσαν, σ' ένα ακόμα ερμηνευτικό δίπολο. Το ζήτημα είναι νομίζω ότι έχοντας περάσει από μια μέση εποχή, στο τέλος της Κατοχής και στην αρχή του Εμφυλίου, με δυο ιδεολογικούς πόλους η Αγγέλα καταλήγει να διαχειρίζεται κάτι πιο πολύπλοκο. Η νέα κανονικότητα συγχρονίζεται με την επανάκαμψη στην πολιτική και στα γράμματα της άκρας Δεξιάς. Αλλά και πάλι δεν πρόκειται μόνο για ένα τριμερές σχήμα αριστεροί – φιλελεύθεροι – ακροδεξιοί, ακόμα κι αν στο βιβλίο οι αντιπαλότητές τους εμφανίζονται ανά ζεύγη. Η Αγγέλα αντιλαμβάνεται ένα βαθύτερο πολυμερισμό, που αγγίζει την υπό πίεση Αριστερά. Υπάρχει η Αριστερά του Βάρναλη στο 'Ριζοσπάστη' και εκείνη του Βρεττάκου στα 'Ελεύθερα Γράμματα'. Και πώς θα συνοψίσουμε τον Βάρναλη, τον Χουρμούζιο, τον Αυγέρη, τον Βρεττάκο και τον Αναγνωστάκη; Όπως οδεύουμε προς το τέλος του Εμφυλίου τα σχήματα, που εκτός από τη θεωρία τα νομιμοποιούσαν ενδιάμεσως και οι συλλογικότητες, πάνε προς κατάρρευση και στο βιβλίο πολλαπλασιάζονται οι λέξεις «αμφιθυμία» και «αμφισημία».

Είναι αξιοσημείωτο ότι το μοναδικό κεφάλαιο που επιγράφεται «απόπειρα ερμηνείας» είναι το πέμπτο σε σύνολο δεκατριών, και χωρίζει την πρώτη από τις υπόλοιπες τρεις εποχές της δεκαετίας, όπου κυριαρχούν ισάριθμες, τουλάχιστον, αρνήσεις του ανθρωπισμού, κλιμακούμενες στην «ένοπλη αγάπη» (σ. 364-5) μέχρι το μίσος, «γυμνό και ατόφιο» (σ. 427).

Μέχρι το τέλος, η απομυθολόγηση δουλεύει στα σημεία περίφημα. Αλλά εκεί, στον κατακερματισμό που φτάνει να σκίζει και τα ακέραια πρόσωπα, στην εξώθηση της Αριστεράς από την κανονικότητα, ο λόγος βαραίνει. *Σαν μολύβι πέφτει στο αίμα και χάνεται*. Παρακολουθούμε στις τελευταίες σελίδες τον σπαραγμό της ποίησης μπροστά στη σιωπή της πραγματικής παρουσίας έξω από την ποίηση. Της ποίησης που γίνεται από ενοχές επειδή γράφεται ακόμα. Το βιβλίο τελειώνει κάπως απότομα, μέσα σ' αυτή την ομιλούσα σπαραχτική σιωπή.

Αυτό δεν είναι ένα απλό *malaise*, όπως ίσως να είπα. Είναι μέρος μιας αναγνωστικής εμπειρίας που υπερβαίνει την ανάγνωση, όπως υπερβαίνει τον αναγνωστικό λόγο. Προσωπικά, είμαι ευγνώμων στην Αγγέλα γι' αυτό. Επιπλέον, δεν ενθουσιάστηκα μόνο στην αρχή. Και τώρα, όχι στο τέλος αλλά μετά το τέλος, τώρα που σας μίλησα, είμαι ενθουσιασμένος.

Αλέξης Καλοκαιρινός
Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
741 00 Ρέθυμνο
alexis@phl.uoc.gr